

Brieven over de Aubette

Marguerite Tuijn

Wie had dat gedacht, dat in 1928 in de provinciestad Straatsburg gerealiseerd zou worden waarvan de avantgardisten Hans Arp, Sophie Taeuber Arp en Theo van Doesburg daarvoor nauwelijks hadden durven dromen: de Aubette, een groot amusementscomplex, toppunt van het moderne uitgaansleven, waarin architectuur en moderne schilderkunst op een harmonische wijze samengingen. En dat ook nog in een samenwerking tussen drie avantgarde kunstenaars, waarbij tot op de dag van vandaag nog bediscussieerd wordt wie precies de ontwerper van welke ruimte was. Een Gesamtkunstwerk van het zuiverste water.

In het Van Doesburg-archief, dat bewaard wordt in het RKD in Den Haag, bevindt zich een interessante groep brieven en briefkaarten met betrekking tot de Aubette.¹ In de brieven die zijn uitgewisseld tussen Paul Horn, de opdrachtgever voor de verbouwing van het complex, en Van Doesburg, gaat het specifiek om de Aubette. Ook is een brief opgenomen waarin Pauls broer André Horn schrijft over Van Doesburgs verbouwing van diens appartement. In de briefwisseling tussen de Arps enerzijds en Van Doesburg en zijn vrouw Nelly van Moorsel anderzijds, komt naast het werk aan de Aubette ook hun gezamenlijk te bouwen woning in Meudon bij Parijs uitgebreid aan de orde. Ik zal de brieven in hun geheel presenteren, telkens voorafgegaan door een uitgebreide introductie. De brieven zijn in chronologische volgorde opgenomen.

Over de toeschrijvingen van de verschillende ruimtes en over de gang van zaken voor, tijdens en na de 'ombeelding' van de Aubette is veel en vaak geschreven, om te beginnen door Van Doesburg zelf in zijn speciale Aubettenummer van *De Stijl*. Opvallend is daarbij hoe de diverse specialisten, met Van Doesburg zelf vanzelfsprekend voorop, de neiging hebben gehad om aan 'hun' kunstenaar (zij het Van Doesburg, zij het Arp of juist Taeuber) een relatief groot aandeel toe te schrijven. Mijn invalshoek is geweest: het bijeenbrengen en op een toegankelijke en editie-technisch verantwoorde manier presenteren van enkele briefwisselingen die met de Aubette te maken hebben. Wellicht kan dit hier en daar een nieuw licht op bepaalde zaken werpen. Daarbij heb ik mij beperkt tot de twee briefwisselingen in het Van Doesburg-archief die het meest direct op de Aubette betrekking hadden, namelijk die met de Arps en met de gebroeders Horn.

De brieven zijn steeds in hun geheel weergegeven, ik heb spelling en hoofdlettergebruik van de schrijvers aangehouden. Bij afwezigheid van datering heb ik aangevuld welke datum mijns inziens waarschijnlijk is op grond van poststempel of inhoud. Ik heb me in de verbindende teksten beperkt tot inhoudelijk commentaar. Tekstkritisch commentaar leek me in dit verband niet veel toevoegen, te meer daar het voor het grootste deel brieven in typoscript betreft.

De eerste ontmoeting tussen Hans Arp en Theo van Doesburg vond plaats in september 1922 in Weimar. Al voor die datum hadden ze over elkaar gehoord via Kurt Schwitters, Hans Richter en vooral via Tristan Tzara, die een spilfiguur was in de dada-beweging. Arp had veel contact met Tzara sinds de eerste dadamanifestaties in Zürich in 1916, waar ze beiden aan deelnamen. Arp kwam in september 1922 met Tzara naar Van Doesburgs toenmalige woonplaats Weimar om zijn gedichten voor te dragen ter gelegenheid van het dada-

¹ Graag wil ik de medewerkers van het RKD, met name Marcia Zaaijer, bedanken voor hun bereidwilligheid mij toegang te geven tot het archief voor dit onderzoek.

constructivistencongres in september 1922. Kort erna, in oktober 1922, zou Arp in het huwelijk treden met Sophie Taeuber, maar zij kwam niet mee naar Weimar. In de jaren tussen de eerste ontmoeting in 1922 en het jaar 1926, toen Hans en Sophie Arp-Taeuber de opdracht voor de vormgeving van de Aubette kregen, hebben ze waarschijnlijk vrij intensief contact met Van Doesburg gehad. Dat goede contact culmineerde in het plan om gezamenlijk een stuk grond te kopen en twee aangrenzende huizen te bouwen. In juni 1926 was dit plan zeer ver gevorderd. Zo ver, dat Nelly van Moorsel, die al sinds 1921 Van Doesburgs levensgezellin was, aan de Arps meldde een perceel in Meudon bij Parijs te hebben gevonden dat ze wilde kopen om er de twee huizen op te bouwen.

De precieze verhouding tussen de drie betrokken kunstenaars wordt uit de bewaard gebleven correspondentie niet helemaal duidelijk. Het lijkt mij aannemelijk dat de als bescheiden en gedegen bekend staande Sophie Taeuber, die de opdracht voor de Aubette in de wacht had gesleept, zich gedurende de werkzaamheden wat naar de achtergrond heeft laten schuiven door Van Doesburg. Zij had haar belangrijkste bezigheden en inkomsten in Zürich en was bovendien minder eerzuchtig dan haar Nederlandse collega. Arp en Taeuber hadden enige financiële speelruimte, in tegenstelling tot Van Doesburg. Deze speelde graag haantje de voorste en was door Arp en Taeuber gevraagd om de opdracht samen met hen uit te voeren omdat hij architectonisch beter onderlegd was dan zij. Van Doesburg heeft zich met alle hem typerende hevigheid ingezet voor het project. Enthousiasme, woede, verontwaardiging en werklust wisselden elkaar daarbij af. Gevolg daarvan was dat hij, hoewel ze het honorarium eerlijk door drieën deelden, kennelijk meer hooi op zijn vork heeft genomen dan de andere twee. Zo ontwierp Van Doesburg naast de hem toegewezen ruimtes ook alle verlichting, de meubels en de typografie voor de bewegwijzering. Hans Arp lijkt zich humorvol en wat afstandelijk te hebben opgesteld en zich beperkt te hebben tot de hem toegewezen ruimtes. De onvrede van Van Doesburg over zijn grote investering aan energie en de met zijn hoge verwachtingen contrasterende opbrengst, heeft overigens de vriendschap niet verpest. Na de Aubette heeft zich geen groot gezamenlijk project meer voorgedaan. Maar tot aan het eind van zijn leven zijn de Arps en Van Doesburg intensief met elkaar omgegaan. Van enige wrok is ook na Van Doesburgs dood bij de Arps niets te merken. Zo was Arp een belangrijke motor achter het verschijnen van het herdenkingsnummer van De Stijl in 1932.

De eerste brief in de chronologie is de doorslag van een brief die Nelly van Moorsel vanuit Marseille aan de Arps heeft gestuurd. Van Doesburg en Van Moorsel waren van 12 juni tot 18 augustus 1926 op reis door Italië. Vanuit Marseille vertrokken ze per schip naar Napels. Ze bezochten Capri, Positano, Amalfi, Pompei, Rome, Florence en Turijn.² Uit een briefkaartje aan Tzara van enkele dagen eerder blijkt al dat Van Doesburg aan zijn bed gekluisterd was, waarschijnlijk door hooikoorts geveld, vandaar dat Nelly van Moorsel de brief heeft geschreven.³

Het gedicht van Arp met *den flicken in den blicken*, dat Van Moorsel in deze brief aanhaalt, is nr 4 uit de serie 'das lichtscheuche paradies'. Hoewel het in juni 1926 dus al bij Van Doesburg klaar lag, verscheen het gedicht pas in het De Stijl-nummer dat verscheen in mei 1927.⁴

Hans Arp schreef in 1925 samen met de bekende Russische kunstenaar El Lissitzky een boekje met een overzicht van alle avant-garde kunststromingen van dat moment: Die

² Zie Van Straaten 1983: p. 138.

³ Briefkaart Van Moorsel aan Tzara, 15 juni 1926 (Tzara-archief Bibliothèque Littéraire Jacques Doucet, Parijs), gepubliceerd in Tuijn 2003: p. 221.

⁴ De Stijl 7 (1926/27) 77: p. 79-80. Het gedicht begint met de woorden *als ihm den boden unter den füssen fortgenommen wurde*.

Kunst-Ismen. Het werd uitgegeven door Eugen Rentsch Verlag in Zürich. Van Doesburg had uiteraard een mening over de opzet van het boek, die hij, geheel naar zijn aard, niet onder stoelen of banken stak. Uit de hier gepresenteerde brief blijkt dat hij zelfs in overleg met Arp een gecorrigeerde tweede druk heeft voorbereid. In dit verband zal met de term *maquette* een gecorrigeerde versie van het *Ismenbuch* bedoeld zijn. In de bibliotheek van Van Doesburg, die net als het Van Doesburg-archief bewaard wordt in het RKD in Den Haag, bevindt zich zelfs een volledig verknipt exemplaar met allerlei doorhalingen en aantekeningen, alsof het een drukproef betrof.⁵

Er zijn drie foto's van Nelly van Moorsel en Hans Arp in het Van Doesburg-archief bewaard gebleven. Ze zijn gemaakt in de tuin van het huis van de surrealist Paul Eluard in Eaubonne bij Parijs. Ze waren tot nu toe gedateerd rond 1927, maar deze foto's moeten zijn gemaakt voor 12 juni 1926, zo blijkt uit deze brief.⁶

Nelly van Moorsel had in oktober 1925 een bedrag van 16.000 gulden gekregen uit de erfenis van haar vader, die stierf in november 1924. Zij besloot het bedrag te gebruiken voor de aankoop van een stuk grond en de bouw van een huis met Van Doesburg. In de hier bijeengebrachte brieven komt deze kwestie nog een paar keer aan de orde. Het stuk grond dat Van Moorsel op het oog had moet volgens mijn interpretatie van deze passage al in juni 1926 zijn gekocht. Het lag aan de Rue des Châtaigniers in Clamart bij Parijs. In mei 1927 werd het deels door Arp van Van Moorsel overgenomen. Omdat Arp sinds juli 1926 de Franse nationaliteit bezat had dit wellicht ook belastingtechnische voordelen. De Arps bouwden op het stuk grond uiteindelijk in 1928 alleen hun eigen huis, terwijl Van Doesburg en Van Moorsel in juni 1929 opnieuw een stuk grond kochten, ditmaal gelegen aan de Rue Charles Infroit in het nabijgelegen Meudon.⁷

Nelly van Moorsel ondertekende de brief met haar dada-naam Pétro.

Brief van Nelly van Moorsel aan Hans Arp, Marseille 18 juni 1926

typoscript (doorslag) op ongelinieerd blanco blad

Vieille Chapelle
Marseille
Gd. Hôtel les Palmiers

18 /6/'26

Lieber Hans Arp,
einliegend schicken wir ihnen: das gedicht mit den flicken in den blicken, nebst ein abschrift für styl von derselben. einige probebogen für die umarbeitung des Ismenbuchs, leider könnte does es nicht weiter machen, aber hoffentlich können Sie Herr Rentsch einigermassen erklären, wie diese umarbeitung gemeint ist Das ganze kann innerhalb eine Woche fertig sein. Does könnte das Reproduktionsmaterial nicht zerscheiden, da die Bilder auch an die Rückseite gedrückt sind, weshalb er für die maquette zwei korrektions exemplare braucht. Das Buch kann aber schön werden!
Zwei Bilder von uns beiden im Garten bei Eluard gemacht.

⁵ Van Doesburg verkende daarnaast in 1927 de mogelijkheden om een Duitse vertaling van zijn manuscript Beeldende Constructie Leer bij de Züricher uitgever Rentsch te laten verschijnen. Zie Van Doesburg-archief, doss. 391.

⁶ Zie Van Doesburg-archief, doss. 1597.

⁷ Zie Blokhuis e.a. 2000: cat. nr 790. Zie ook Van Moorsel 2000: p. 121 en Van Straaten 1988: pp. 228 ff.

Das Grundstück liegt am Waldrand. Hoffentlich kann Does wenn wir wieder in Paris zurück sind sofort mit bauen anfangen. Es hängt nur von die französische Färbung der Hode ab.

Das Geld für den Grundstück habe ich nach den Tageskurs von 1301 Französische Franken für 100 Holl. Gulden umgewechseld.

Morgen um 4 fahren wir pro Schiff nach Napel, von dort sofort nach Capri. Unsere Adresse schreiben wir ihnen sofort.

Mit herzlichsten, freundschaftlichen Grüßen, auch von Does
Ihre Pétro

Als tweede brief in de chronologie wil ik een brief van Paul Horn aan Van Doesburg opnemen. Van Doesburg ontmoette Paul Horn voor het eerst in september 1926 in Parijs. Bij hun ontmoeting in Parijs gaf Van Doesburg Horn zijn boekje *Classique-Baroque-Moderne* en schreef voorin de opdracht: *Für Herrn Horn, Architekt. Theo van Doesburg 1926 Paris*.⁸ Ze waren met elkaar in contact gebracht door Sophie Taeuber en Hans Arp. Taeuber had in 1926 voor de gebroeders Horn een bar annex danszaal in hun Hôtel Hannong in Straatsburg vormgegeven en ook een ruimte in het huis van Paul Horn.⁹

Paul en André Horn waren met de uitbater Ernest Heitz de opdrachtgevers van de verbouwing van de Aubette. De rol van Paul Horn bij de indeling van de ruimtes van de Aubette is zeer groot geweest. Hij had immers de wederopbouw van de grote structuur van het gebouw begeleid, dat in 1870 uitgebrand was, tot 1911 leeg had gestaan en sinds begin jaren twintig door de Horns van de stad Straatsburg werd gepacht.¹⁰ Uit Horns bouwtekeningen van juni en augustus 1926 blijkt dat hij ook over de verschillende functies van de zalen al ideeën had. Deze zijn grotendeels door Taeuber, Arp en Van Doesburg overgenomen.¹¹

Van Doesburg noemde Paul Horn achteraf weliswaar in zijn dagboekantekeningen van april 1928 *een even zoo dom als dikke aannemer zakenarchitect*, maar tijdens de periode van de verbouwing waren ze in hun brieven steeds erg hoffelijk tegen elkaar. Dat was wellicht inherent in de verhouding tussen opdrachtgever-geldschieter en vormgever. Maar het sprak van grote welwillendheid tegenover de moderne kunst dat de gebroeders Horn bereid waren veel geld en tijd te steken in het interieur van hun Aubette-complex. Ze hebben daarbij zeker niet voor de gemakkelijke of voor de hand liggende weg gekozen, en Van Doesburg zal zich daarvan bewust geweest zijn. Het lijkt overigens zo te zijn geweest dat in Straatsburg in deze periode veel goede wil tegenover moderne kunst bestond: Arp en Taeuber hebben enkele appartementen vormgegeven in deze periode en de stad kocht werken aan van Braque, Zadkine en Ernst.¹²

Dat Van Doesburg blijkens deze brief alle plattegronden van het gebouw kreeg toegestuurd, geeft aan dat zijn rol in het project vanaf het begin groot was. Het wil echter niet zeggen dat Hans Arp en Sophie Taeuber, die de opdracht immers in eerste instantie van Horn had gekregen, geen plattegronden hadden gekregen. Wellicht was Taeuber in eerste instantie zelfs aangesteld als 'Bauleiterin'.¹³ Zij stond bekend als erg bescheiden en in de praktijk heeft ze de leiding wellicht doorgeschoven aan de juist dominante Van Doesburg.

⁸ Dit boekje is nu in het bezit van Pierre Horn. Zie Lehni in Grossmann en Lehni 1995: p. 26 noot 11.

⁹ Zie Grossmann en Lehni 1995, inleiding.

¹⁰ Doig 1986: p. 175.

¹¹ Voor de plattegronden van Horn, zie Ewig en Van Straaten 2003: pp. 20-25 en Blokhuis e.a. 2000: p. 466.

¹² Zie White 1997: p. 234.

¹³ Grossmann in Grossmann en Lehni 1995, inleiding. Als Taeuber werkelijk de dagelijkse leiding had gehad, zou het toch waarschijnlijker zijn dat Taeuber of Arp zich op enig moment tegen het door Van Doesburg geschetste beeld dat hij de feitelijke leiding had, hadden verzet.

Er wordt in deze brief gesproken over de hoofdtrap met vestibule, die Van Doesburg en Arp samen zouden vormgeven en over de bar en dansruimte in de kelder, die Arp voor zijn rekening nam. De gebruikte term *Five o'clock* is een andere naam voor de tearoom op de begane grond die Sophie Taeuber heeft vormgegeven. Het *Entresol* is de tussenverdieping waar de kantoorruimtes, de toiletten, de garderobe en de biljartzaal waren gepland. Met het *Restaurant* worden het café-restaurant en de café-brasserie op de begane grond bedoeld, waar Van Doesburg verantwoordelijk voor was.

Brief van Paul Horn aan Van Doesburg, Straatsburg 9 november 1926

typoscript op briefpapier met voorgedrukt:

Horn frères
Société immobilière
bureau d'architecture
Strasbourg
9, Place Kléber, maison Kléber
telephone
4070

[typoscript:]

Strasbourg, le 9 Novembre 1926.

Monsieur v a n D o e s b u r g,

Directeur du 'Stijl'

Clamart

Monsieur,

Auf Ihre Zuschrift vom 5. ds. teile ich Ihnen betr. Pläne ergebenst mit:

Sie haben noch nicht erhalten die Haupttreppe mit Vestibül sowie Barraum und Halle im sous-sol. An diesen Räumen ist noch einiges zu ändern ehe der genaue Grundriss festliegt. Wir haben es auch nicht für nötig gehalten, die Buffetwand vom Five o'clock zu detaillieren, da diese Wand ja mit Ausnahme der 2 Symmetrischen Türen keine Oeffnungen besitzt.

Sie erhalten anbei den noch fehlenden Plan 1:100 vom Entresol. Sie haben nunmehr mit obigen Ausnahmen alle Pläne und Aufrisse der Haupträume erhalten. Ihre Bemerkung z.B. sie hätten weder den Plan vom Five o'clock noch die 2 vom Restaurant erhalten, ist uns unverständlich, da wir Ihnen sogar unsere Originalen geschickt haben. Wir können daher die in Ihrer Aufstellung im ersten, dritten und vierten Absatz erhaltenen Beanstandungen nicht kontrollieren. Wir nehmen aber an, dass Sie die fehlenden Pläne für 2 vollständige Serien, 1 Original und Kopieserien notiert haben.

Hochachtungsvoll

[stempel:]

PAUL HORN

architecte

De derde brief is geschreven door Hans Arp met als afzendadres het huisadres van zijn broer François in Straatsburg. Zowel François als Hans Arp vestigden zich in 1926 in Straatsburg om zo van de mogelijkheid gebruik te maken de Franse nationaliteit te verkrijgen. Hun vader was Duitser en hun moeder Straatsburgse, en Frankrijk gaf na de hereniging in 1918 buitenlanders met een Elzasser moeder de mogelijkheid om Frans staatsburger te worden. Voorwaarde daarvoor was dat men zich enige tijd in de Elzas vestigde. Hans Arp had in de

jaren 1923-1925 ook al geprobeerd om de Zwitserse nationaliteit te verkrijgen, maar dat was mislukt. De Franse nationaliteit werd hem in juli 1926 verleend.

In de eerste alinea van deze brief refereert Arp aan de aankoop van het stuk grond waarop ze gezamenlijk een atelierwoning wilden bouwen. Klaarblijkelijk zochten ze naar een manier om de hoge belasting op de aankoop van grond te ontlopen. Nelly van Moorsel had in juni 1926 een stuk grond gekocht, of wellicht alleen aanbetaald. Die bouwgrond verkocht ze op 28 mei 1927 deels weer aan Arp. Wellicht hoefde Arp, als Frans staatsburger, minder belasting te betalen? Zeker tot eind juni 1927 gingen de Arps en de Van Doesburgs ervan uit dat ze samen op het stuk grond zouden bouwen.¹⁴

Dat de kunstenaars niet voortdurend in Straatsburg waren, was een terugkerend punt van ergernis bij de opdrachtgevers. In de tweede alinea van de brief beschrijft Arp de opwinding die ontstaan was doordat Van Doesburg de plattegronden van de Aubette mee naar Parijs had genomen. Paul Horn en Honegger, de architect die de technische tekeningen maakte, waren bij de commotie betrokken.¹⁵

Arp gebruikt verder de term *wandplänen*. Daarmee doelde hij waarschijnlijk op de opstanden van de muren van de zalen op de eerste verdieping, waarop de vlakverdeling precies is aangegeven. In de danszaal-bioscoop, die Van Doesburg ontwierp, liggen de gekleurde diagonaal geplaatste oppervlakken 4 cm hoger dan de rest van het pleisterwerk. Ze zijn gescheiden door stroken die 35 cm breed zijn. Deze reliëfs werden door een stucadoor aangebracht, maar daarvoor had deze wel een precieze werktekening nodig. De reden om de kleurvlakken op die manier te scheiden was om door elkaar lopen van de kleuren zoveel mogelijk te voorkomen.¹⁶ In de orthogonale compositie in de andere feestzaal op diezelfde verdieping waren de stroken tussen de gekleurde vlakken juist hoger in stucwerk aangebracht.

Arp vraagt Van Doesburg naar zijn vriendin Nelly van Moorsel. Van Doesburg had zich in het voorjaar van 1927 alleen in Straatsburg gevestigd. Van Moorsel was in hun atelier in Clamart bij Parijs achtergebleven, zij had haar eigen leven in Parijs en reisde zo nu en dan op en neer naar Straatsburg.¹⁷ De passage erna verwijst naar de twee hondjes, genaamd Dada en Bouboule, die sinds 1926 in het bezit van de Van Doesburgs waren.

Wat dan volgt is typerend voor Arps taalspelletjes. Ook in veel van zijn gedichten komen dergelijke woordgrappen voor.¹⁸

Arp vraagt Van Doesburg als afsluiting om eens op te bellen. Hoewel nog lang niet iedereen een telefoon had in 1927, was het kantoor van de firma Horn wel aangesloten op het telefoonnet, zoals blijkt uit hun briefpapier. Zie daarvoor Paul Horns brieven van november 1926 en juli 1927. Taeuber, Arp en Van Doesburg hadden de beschikking over een ruimte in het kantoor van de firma Horn.

Brief Arp aan Van Doesburg, Straatsburg 16 maart 1927

typoscript op ongelinieerd blanco blad

16 3 27
5 rue des francs-bourgeois
strasbourg

¹⁴ Zie de hieronder gepresenteerde brief van Arp van 22 juni 1927. Zie ook Van Moorsel 2000: p. 121. Er bestaat volgens Van Straaten 1988: p. 228 een officiële koopacte gedateerd 16 mei 1927 voor een bedrag van 18.567,25 fr. incl. kosten.

¹⁵ Of de spelling Honneger of Honegger moet zijn is niet duidelijk. Van Doesburg en Arp gebruikten allerlei varianten.

¹⁶ Van Doesburg. 'Notices sur l'Aubette à Strasbourg.' *De Stijl* 8 nr 73/74: p. 6.

¹⁷ Zie Van Moorsel 2000: p. 122; Van Straaten 1983: p. 145.

¹⁸ Zie Hubert 1993: p. 28.

lieber doesburg.

ich war beim rechtsanwalt. es gibt nur eine art um etwas von den unnütz bezahlten steuern einzuholen. deine frau muss mir mein grundstück zu einem niderigeren preis also ungefähr zu achttausend frs verkaufen. auf schenkungen sind so hohe steuern wie auf verkäufen. sollte dein frau schon die *taxe pour la première transmission* bezahlt haben so verbilligt dies den verkauf auch. leite also bitte den verkauf an mich ein.

gestern gab es wieder ein grosses konzert. honneger und horn wollten einige würste in die originalpläne eintragen aber kein plan war zu finden. hst du denn alle pläne mitgenommen. heute kam der gibser und wollte neue abzüge von den wandplänen da seine verloren sind. bringe also bitte die pläne wieder mit.

wie geht es deiner frau.

wie geht es den lieben kleinen herzigen hündchen. sind sie gemolken geboren und geimpft. wie geht es ihren vor- und nachgeburten. weilen sie in frankfurt oder frankieren sie die fränkische schweiz. franklin ist nicht der erfinder der hunde aber frankreich ist das land der fränzchen.

telephoniere einmal.

ich grüsse dich und deine frau herzlich.

dein arp

Dan volgt een briefkaart in het Frans van Arp aan Van Doesburg. Arp sprak en schreef vloeiend Duits, Frans en het Elzasser dialect: Elzasserdietch.

Misschien is het genoemde bedrag van 60.000 frs gebaseerd op de inkomsten die Arp en Taeuber voor hun aandeel in de Aubette zouden ontvangen. Van Doesburg klaagde achteraf in zijn dagboek over de tegenvallende financiële opbrengst van de Aubette: *Arp bouwt zich een huis van mijn bloed*. Het is waarschijnlijker dat de Arps, die immers tussen 1916 en 1929 Sophie Taeubers vaste inkomsten van haar baan als docente in Zürich hadden om van te leven, de opbrengst van de Aubette specifiek voor dit doel hebben gereserveerd.¹⁹ Omdat ze met zijn drieën aan de Aubette werkten kregen de Arps twee derde en Van Doesburg slechts een derde van het beschikbare geld. Van Doesburg had geen aanleg voor sparen, hij gaf alles wat hij verdiende onmiddellijk weer uit. Bovendien had Van Moorsel, ondanks haar voortdurende pogingen in die richting, nauwelijks inkomsten en wilde Van Doesburg hun atelier in Clamart aanhouden.

Er zijn drie versies van het ontwerp voor het gezamenlijke huis bekend: een van de hand van Van Doesburg en twee meer technische, uitgewerkte, waarschijnlijk van de hand van de eerder genoemde architect Honegger. Die laatste twee versies dateren van april en mei 1927.²⁰ Het is niet duidelijk welke plannen Arp precies in gedachten had toen hij deze briefkaart schreef.

Waarop Arp doelde toen hij de groeten deed aan 'de kleine Theo' is evenmin duidelijk. Voor zover bekend hebben Nelly van Moorsel en Theo van Doesburg geen kinderen gekregen.

Briefkaart Arp aan Van Doesburg, [Straatsburg] 28 mei 1927

manuscript op voorgedrukte *Carte Postale*, geadresseerd aan

Monsieur Theo van Doesburg

84, Avenue Schneider

Clamart (Seine)

¹⁹ Staber 1970: p. 83.

²⁰ Zie Van Straaten 1988: p. 231.

poststempel: *Strasbourg* 28-5-27

28-5-27

Cher Doesburg: - je te prie de m'envoyer au plus tôt l'adresse du notaire à Meudon, chez lequel je dois signer l'achat du terrain. J'aimerais encore une fois insister sur ce que la maison n'osera en aucun cas dépasser le prix de 60000 - frs. C'est pourquoi je te prie avant de faire établir les werkzeichnungen de te rassurer que la maison d'après ces plans ne reviendra pas plus cher. - Mes meilleures salutations à Pétro et le petit Théo. Ton

[in pen:] ARP

Que fait le Style

[in potlood getekend vierkant]

De volgende brief schreef Van Doesburg waarschijnlijk voor hij de briefkaart van Arp gelezen had. Kennelijk was Arp kort voor 28 mei in Parijs en hebben de Van Doesburgs hem ontmoet. De reden voor zijn bezoek was wellicht het betalen van de helft van het te bebouwen stuk grond aan Van Moorsel.

Van Doesburgs Duitse spelling in deze brief is nogal slecht. Ik heb zijn spelling overgenomen zoals die was.

De genoemde *Herr Nietschke* is waarschijnlijk de jonge architect Hans Nitzschke, waarvan in deze periode ook een werk in De Stijl is afgebeeld.

Van Doesburgs terugkerende aanvallen van hooikoorts waren reden voor een jaarlijks verblijf aan de kust in de vroege zomer. Hij schreef zelf in juni 1929 in zijn dagboek over zijn hooikoortsperiodes: *M'n geest is buitengewoon frisch terwijl ik mijn lichaam als iets tot in alle porieën bedervends aanvoel.*

In deze brief wordt een geldbedrag van 7000 frs genoemd dat Arp betaald zou hebben. Dat bedrag was eerst hoger: Arp stelde voor om 8000 frs. te betalen in zijn brief van 16 maart 1927, maar inclusief kosten kwam het ongeveer op dat bedrag uit.

Vermoedelijk is met het woord *hefte* in deze passage 'Helfte' bedoeld. Het stuk grond moest immers worden opgemeten om in tweeën gedeeld te kunnen worden.

Ik heb geen vermelding van een affiche voor *Schwann* gevonden in het tijdschrift De Stijl, in het Van Doesburg-archief of in de literatuur.

Het bedoelde nummer van De Stijl is 7 (serie XIII, 1926/1927), nr 77. Daarin verscheen naast twee gedichten van Arp, 'das lichtscheuche paradies' 3 en 4, onder andere proza van Jacob van Hoddis en poëzie van Hugo Lück.

Het artikel dat Van Doesburg schreef voor de Duitse kunstcriticus Siegfried Giedion is gepubliceerd in diens tijdschrift Der Cicerone onder de titel 'Über das Verhältnis von malerischer und architektonischer Gestaltung. Mit einer Einführung zur Stijlbewegung, Holland'.²¹ In 1928 publiceerde Van Doesburg de niet-gekorte versie van het artikel zelf in het Aubette-nummer van De Stijl onder de titel 'Farben im Raum und Zeit'.²²

Brief Van Doesburg aan Arp, Parijs 29 mei 1927

typoscript (doorslag) op geel dun papier aan twee zijden getypt

Paris 29/5, 27

lieber hans,

²¹ Het artikel verscheen in Der Cicerone 19 (1927) nr. 18 (september): pp. 564-570. Er is in Van Doesburg-archief, doss. 74 een manuscript gedateerd 'Strasbourg april 1927'.

²² De Stijl 8 (1928), nr. 87/89: pp. 26-36.

ein tag nach unserem eintreffen waren wir bei honnegger. in der rue cuvier 18 wohnte aber kein honnegger, man wusste nur von einen 'architecte au 7ème', nachdem wir herauf geklettert waren und an allen türen anklopfen, kam endlich Herr Nietschke von unten und bestätigte unserer Vermuten, dasz Honegger da nicht wohnte, er arbeitete in ein Maleratelier, aber wo das wüsste Herr Nietschke nicht genau. Ich liess dann eine karte hinter, mit die bitte sonntag bei uns in Clamart zu kommen. es kam aber um viertel nach 4 ein telegram, venez a 4 heure chez moi. Kurz um schlecht ... ich habe bis jetzt kein honneger gesehen, trotz ich mir alle mühe gegeben haben es ist sehr unangeneh[m] dasz er nich nach clamart gekommen ist, wir könnten dann zusammen nach den terrain gehen und alles besprechen. ich habe aber den eindruck bekommen (durch was Nietschke mir erzählte) dasz honneger noch nichts für den bau getan hat und das ihm nicht viel mehr an die sache ligt. ich habe ihm jetzt wieder auf neu rendez vous gegeben in café Magots ich habe schon viele anfälle von heuschnupfen gehabt, fahre aber nichr eher ans meer, bevor ich mit honnegger gesprochen habe.

nelly war beim notar um die unterschrift. sie wird jetzt, schriftlich melden, dasz du das geld, die 7000 fr, bezahlt hast. falls du dann hier bist musst dir selbst hingehen, vergessen aber nicht 48 stunden voraus zu berichten, das du kommst. die adresse des notars ist, Mr. Bachelez, notaire avenue Lecorbeiller Meudon.

die kosten für die überschreibung, mit die kosten der geometer, zur berechnung der he[l]fte, betragen etwa 1.800 Fr. wenn du zum notar gehst und das geld mitnimmst ist die ganze geschichte erledigt.

wir sollte[n] schon heute fahren, ich gehe aber nicht fort wenn ich honneger nicht gesp[r]ochen habe. ich bin mit das plakat für schwann schon beinahe fertig. Styl ist schon verschickt worden. Die nummer ist sehr schön. deine gedichte sind fehlerfr[-]ei, nur in Luck steht statt sattel, satiel und in Hoddes statt, leidenschaft Liedenschaft. alle drucker sind trotteln

Giedion hat mir meine artikel geschickt, bekürzt, leider sind die beste stellen ausgeschnitten worden, so dasz den artikel jetzt seinen sinn verloren hatt. alle redaktoren (ausser des Styls!) sind trotteln.

ich grüsse dich herzlichst schreibe bald weiter und singe statt die nacht am Reihn:

de wijn, de wijn, doet vroooooolijk
wezen.
zij strekt ons steeds tot balsem
voor den keel
und so weiter
der Does

Dan volgt een brief die door Nelly van Moorsel geschreven is vanuit het badplaatsje Biscarosse Plage bij Bordeaux. De eerste alinea van de brief begint serieus, maar zit daarna vol dada-grappen. Haar relaas over de reis en de omschrijving van het dodelijk saaie plaatsje zijn nog steeds om te grinniken. Ze refereert aan Pompeï om de verlatenheid aan te geven. Hans Arp en Sophie Taeuber waren in 1925 in Pompeï geweest, Theo van Doesburg en Nelly van Moorsel hadden het in 1926 bezocht.

Waar Van Moorsel het heeft over *die Wacht an der Aubette* gebruikt ze een militaire connotatie, zoals avantgardistische kunstenaars dat vaker deden. De wacht houden bij de Aubette is bovendien een toepasselijke beeldspraak omdat de Aubette van oorsprong gebouwd werd als verzamelplaats voor de soldaten die bij zonsopgang (Aube) hun dagorders moesten krijgen.

In de tweede alinea komt het geplande huis in Clamart aan de orde, en met name de rol die de architect Honegger hierbij speelde. Het is duidelijk dat Nelly van Moorsel hierover ook haar eigen mening had, zij financierde immers het huis uit haar erfenis. De 22 meter lange scheidingsmuur die Honegger had getekend, zou ervoor zorgen dat het huis een stuk groter zou worden dan de 16 x 11 meter die in Van Doesburgs plan gebruikt werd.

De genoemde *Quétant* is kennelijk een uitvoerend technisch tekenaar. Zijn naam komt niet voor in het Van Doesburg-archief of in het tijdschrift *De Stijl* en wordt ook in de Aubette-literatuur nergens genoemd. Het is niet bekend of enkele van de bewaard gebleven tekeningen van het geplande dubbelhuis in Clamart van de hand van deze Quétant zijn.

De bedoelde drukproeven zijn waarschijnlijk van gedichten van Arp die in *De Stijl* zouden verschijnen. Vanaf 1924 verschenen regelmatig gedichten van hem in het tijdschrift.

In het postscriptum wordt nog een telegram van Arp genoemd. De inhoud hiervan is onbekend, het is niet in het Van Doesburg-archief teruggevonden.

Brief Van Moorsel aan Arp, Biscarosse-Plage (ten Z-W van Bordeaux, aan de kust), zonder datum [juni 1927?]

typoscript (doorslag) op geel papier

Biscarosse-Plage, Dimanche

Lieber Hans.

da Does Donnerstag, schreckliche Heufieber-Anfälle hätte, sind wir unverzüglich ans Meer gefahren. Die Reise war sehr schlecht für Ihn, quer durch die Grasfelder und die hässliche Natur mit ihre Gifte und tötliche Saft. Die Reise war ausserdem schwierig, weil wir 39 mal umsteigen müssten und wir 341 koffer, Hundeln, Hypopòtami, Affen eine Kuh (zur frische Milch []) und ein Ziege (zur frisches Fleisch) mit hätten. Die karavane kam dann endlich, nachdem ~~wir~~ die Leute gefressen, die Tiere ge-pi-piet und ge-ca-caaat hätten, am Ende der Welt an. Die Sy[t]rassen sind aus Sand, worauf Brettern genagelt. Die Häuser sind aus Holz und Celluloid, die Dächer aus Sampt und Knochen. Der Wind weht von rechts nach links und von links nach rechts ohne irgendwo die Gegenstände zu berühren da es die nicht gibt. Wenn man spaziert von oben nach unten und von unten nach oben begegnet man nur Tiere. In die von Brettern vernagelte Strassen, welch ein Pompeanische-Öde darstellen, wandern die Kühe ruhig und ei[n]sam mit festen Schritt, und schauen ganz erstaunt, wenn sie ein Mensch begegnen. Wir ligen uns am Strande und träumen von die Wacht an der Aubette.

Does hat nach die Besprechung mit Honegger, Ihnen sofort schreiben wollen würde dann aber krank und kam folgendessen nicht dazu. Er wollte Ihnen sagen, und ich teile diese Ansicht, dass Honegger diese Sache mit dem Haus zu viel vercompliziert. Auch wenn den terrain hügelartiger ist als wir angenommen hätten, kann der Boden so bearbeitet werden dasz man ganz flach darauf bauen kann. Wir haben uns bei ein Entreprenneur erkundigt, es kostet etwas mehr, aber auf jeder Fall viel weniger als Honegger's Vorschläge, das ganze Terrain zu bebauen, mit ein mittelmauer von 22 Meter lang. Does hat Honegger dasz auch gesagt und ihm aus drücklich wissen lassen dasz er mit seine Skizzen von immer neue Pläne aufhört. Est ist so eine Geldverschwendung mit Ihm, kein Mensch hat Ihm doc[h] gesagt, dasz er viel Skizzen machen soll. Diese ganze Arbeit ist umsonst weil Does' Plann angehalten werden kann, und er, wenn er die Terrainschnitt hat, ein unterconstruction hinein zeichnen will, welche alle Schwierigkeiten beiseitigen [wird]. Honegger will aber keine einzige Zeichnung abgeben. Er sagte Sie haben ihm für Mai-Juni das ganze Honorar jedenfalls Geld für der halbe Monat (750 francs) versprochen. Ich noch Does wusste etwas davon,

und Does hat ihm in 'Deux Magots' ausdrücklich gesagt, dasz 10 fr. pro stunde viel zu viel ist, dasz er Quétant nur 6 pro st. gezahlt hat. H. will aber nicht mit Q. verglichen werden, und nannte Q. ein 'employé'. Er dagegen ist architect. Does antwortete hierauf, dasz wir aber nur ein remplaçant für Q. brauchen, und kein architekt. Bitte Hans lassen Sie Ihm doch auch wissen, dasz er jedenfalls mit seine Pläne-macherei aufhört, Das kostet wirklich zu viel! Wir brauchen doch nur ein Zeichner, aber kein Architecte. Ich werde Ihm von hieraus noch mal ausdrücklich schreiben, das wir ein bezüglich der Bau, ein Zeichner-Aufsichter brauchen. und nicht ein selbstständige architecte. Damit er mit skizzieren aufhört, sagten wir Ihm in Paris, dasz wir versuchen werden ein anderer terrain-verteiling zu machen, und dasz ich mit Ihnen erst darüber correspondieren wollte.

Unsere Adresse hier ist: Doesburg 'Maison Grand-Océan' Biscarosse-Plage (Landes) France

Ich schliesse hier Ihre Korrekturen ein, und bitte ausdrücklich, die sofort nach Verbesserung, uns zurück zu schicken.

Mit herzliche Grüsse für Sie und Ihre Frau von uns beide
Ihre

P.S. Das Telegram ka[m gera]de in den Moment, dasz wir abreisen sollte, wir hätten aber [weggefallen passage] reserviert, und al uns Gepäck schon an der Bahn [weggefallen passage]

De brief van Arp die nu volgt, wijst uit dat Van Doesburg en Van Moorsel inderdaad hals over kop naar zee vertrokken waren en Arps brief, waarschijnlijk die waarin hij spreekt over het geld dat hij van Horn heeft ontvangen, gemist hebben. De bewuste brief is niet in het Van Doesburg-archief teruggevonden, hoewel ze hem zeker gekregen hebben.

Dat het adres van François Arp niet meer gebruikt wordt, doet vermoeden dat hij inmiddels vertrokken was uit Straatsburg. Hans Arp was kennelijk in het pension getrokken waar Van Doesburg eerder verbleef.

Met de term *contrequadrate* verwijst Arp ongetwijfeld gekscherend naar de contracomposities van Van Doesburg.

Uit deze alinea blijkt volgens Van Straaten dat de animo tot de bouw van een gezamenlijk huis geheel verdwenen is.²³ Mijn interpretatie van deze passage is eerder dat Arp Van Doesburg nog wel iets wil laten ontwerpen voor hen samen, maar dat Van Doesburg volgens hem te lang in de ideeënfase blijft hangen. Hierbij zal hebben meegespeeld dat Arp en Taeuber Van Doesburg als een echte architect zagen. Ze riepen zijn hulp bij de opdracht voor de Aubette ook juist in om deze reden. Daarbij is het van belang om te weten dat Van Doesburg wel zulke aspiraties had, maar toch volledig autodidact was op het gebied van architectuur en daarom afhankelijk van anderen met bouwtechnische kennis voor werkelijke realisatie van bouwwerken. In de loop van 1928 begon Sophie Taeuber uiteindelijk zelf aan het ontwerp van een huis voor haar en Hans Arp alleen.

Arp roept Van Doesburg in deze brief op om zo snel mogelijk naar Straatsburg terug te komen. Er moest immers iemand van hen toezicht houden. Hier was Paul Horn het roerend mee eens, zoals blijkt uit diens brief van 11 juli 1927 aan Van Doesburg.

Het eiland Oléron waar Arp naar toe wilde, ligt voor de Franse kust, tussen La Rochelle en Bordeaux. Professor Eugène Lickteig en zijn vrouw Olly woonden in Straatsburg. Zij traden op als mecenasen voor Arp en Van Doesburg. Zo hadden ze Van Doesburg in

²³ Van Straaten 1983: p. 153.

december 1926 te logeren. Ook schilderde Van Doesburg, vermoedelijk in 1927, een portret van een baby Lickteig.²⁴

Brief Arp aan Van Doesburg, Straatsburg, 22 juni 1927

typoscript ongelinieerd blanco blad

22 6 27
chez moritz
2 rue de lauterburg
strasbourg

lieber does.

nu. was ist los. zum teufel warum antwortest du nicht auf meinen brief. hat dir ein meerkuh deine contrequadrate abgebissen. begreifst du nicht dass für mich das haus nicht nur ein gegenstand theoretischer betrachtungen und übungen bleiben soll. willst du überhaupt bauen. ich kann dir nur mit wichtigen erfahrungen auf dem gebiete der arsch-ARSCH - arschitektur dienen. soll ich dir einmal ein häuschen gemütlich wie ein kukucksuhr bauen.

ich wohne seit gestern in deinem zimmer. soll ich dir die briefe die für dich angekommen sind schicken.

wann kommst du wieder. ich glaube das es gut wäre wenn du zum erste juli wieder hier wärst weil ich dann fortfahre und wenn nicht täglich im bau herumgetanz wird so häufen die herrschaften eine dummheit auf die andere sodass ein haufen entstehen würde der eines arsches würdig wäre.

grüsse nelli herzlich von mir. ferner ergreife deine rechte hand mit deiner linke hand und schüttele sie herzlich in meinem namen.

bekomme ich noch von meinen gedichten korrekturen.

lickteig sitzt schon auf der insel d'oleron und erwartet mich.

euer hans arp.

Inmiddels was Van Doesburg langer in Biscarosse gebleven dan hij had gepland. In antwoord op de al eerder aangehaalde brief van Arp over geld, die ik helaas niet heb kunnen traceren, schreef hij deze woedende brief terug. Arp was inmiddels op het eiland Oléron met de familie Lickteig.

Uit de vermelding van de bedragen zou men kunnen concluderen dat Horn elke maand 8000 frs betaalde. Aannemende dat er van februari 1927 tot februari 1928 betaald is, heeft hij 12 keer 8000 is 96000 frs betaald.

In de passage over Honegger wordt gesproken over *das Gegenteil*. Het is niet duidelijk waaraan Van Doesburg hier refereert. Waarschijnlijk gaat het om iets dat Arp over het huis in Meudon heeft geschreven in zijn verloren gegane brief.

Brief Van Doesburg aan Arp, zonder plaats [Biscarosse-Plage?], zonder datum [begin juli 1927?]

typoscript (doorslag) op memorandumvel De Stijl, recto en verso getypt

Herrn Hans Arp
Villa Courtois, Rémigeasse près Dolus
Ile d'Oleron Charante Inférieure.

²⁴ Blokhuis e.a. 2000: cat. nr 793.

Lieber Hans!

Deinen Brief habe ich erhalten. Was du mir über den Geld schreibt ist mir ganz unerklärlich. Es war, weder zwischen uns, noch Horn gegenüber die Reden von 'MEINEM' oder DEINEM Geld. Horn hat niemals etwas damit zu tun gehat wie wir uns die vereinbahrte Summe teilten. Es war immer nur die Reden Von Unserem Geld, und was wir aufs Burreau bekamen würde immer ZUR DRITT GETEILT. AUCH SAGTEN WIR UNS IMMER WIEVIEL WIR BEKAMEN. In deinen Brief schreibst du jetzt: 'Ich habe von Horn erst gegen ende des monates MEIN geld für Juni und von MEINEM geld für Juli nur einen Teil bekommen, er versprach mir das Geld zu schicken!' Warum verschweigst die die Summe welche du von Horn bekommen hast? Horn bezahlte doch immer an Ende des Monates und er hat sogar noch niemals AM ENDE DES MONATES 'EIN TEIL DES NÄCHSTE MONATES BEZAHLT.' Wie vereinbahrt sollte Horn für die Monat Juni 8000 Fr. ablösen.

Hat er diese Summe bezahlt Ja oder Nein. Aber auch wen er nur 3000 Fr. Bezahlt haben sollte, WAR ES DEINEN PFLICHT GEWESEN, MIR EIN DRITTEL, ALSO 1000 FR zu schicken. In Strasbourg hättest du das selbst mit mir besprochen und du sagte mir ins Bureau:

Du kannst jetzt ruhig weggehen ich schicke dir DEIN GELD NACH.

1/3 das bedeutet 1/3 des empfangenes Geldes. Anstatt dessen lasst du mir ohne ein Heller Geld und bin ich jetzt gezwungen wie ein Schorror Horn um MEINEM GELD an zu betteln.

Wo ist nun in diese ganze dreckige Geld affaire deine Freundschaft zu entdecken? Ich bin jezt wirklich in groszer Verlegenheit und bin deshalb nolens volens länger hier bleiben müssen. Du wirst doch auch verstehen können, dasz ich, nachdem ich einen Monat sehr Krank war, mir etwas erhohlen wollten. Wir sollten hier nur eine Woche bleiben, haben aber immer auf MEINEM GELD gewartet und müssen jezt wieder Horns Antwort abwarten.

Horn lässt aber auf sich warten!

Honegger behauptete mir gegenüber das Gegenteil. Wie ich dir schon schrieb solltest du ihn engagiert haben um an die Plänne des Hauses weiter zu arbeiten. Von mir hat er einen Vorschuss verlangt und ich habe ihn für dir auch Geld gegeben.

Da ich rechnete anfangs dieses Monates wieder in Clamart zurück zu sein, habe ich alle Stijl-korrekturen dorthin schicken lassen.

Hoffentlich amusierst du dich recht gut, die Aubette wird wohl immer auf dieselben Platz stehen bleiben und am Ende des Jahres 2000 fertig kommen. Mit besten Grüssen euer Does.

Uit de kort hierna verstuurde brief van Paul Horn aan Van Doesburg blijkt dat het met de betaling uiteindelijk toch nog goed gekomen is. Ook blijkt dat Van Doesburg en Van Moorsel nog steeds in Zuid-West Frankrijk waren, nu in Biarritz.

Horn drong er op aan om snel naar Straatsburg terug te keren en om Honegger weer in te huren om technische tekeningen te maken. Of dat inderdaad gebeurd is, is onbekend.

Brief Paul Horn aan Van Doesburg, Straatsburg 11 juli 1927

typoscript op briefpapier met voorgedrukte tekst:

Horn Frères 9 Place Kléber Strasbourg
Maison Kléber
Téléphone 4070

Monsieur Théo van Doesburg
Villa Saint Jean, la rue du Château
Biarritz

11. juli 1927.

Im Besitze Ihres Briefes vom 7. ds. Mts. übersende ich Ihnen beiliegend ein Mandat de poste in Höhe von frs. 3000.-.

Ich bin seit 14 Tagen ohne Unterstützung von Seiten meiner Künstler. Schon öfters hatte ich Sie oder Herrn und Frau Arp befragen müssen. Es kann so nicht mehr weiter gehen. Deshalb bitte ich Sie, Ihre Reise nach Strasbourg um keinen Tag mehr zu verschieben.

Seitdem M. Honegger fort ist sind keine Bauzeichnungen mehr gemacht worden und doch wäre noch vieles zu zeichnen gewesen. Da Herr Honegger wie er mir schreibt zur Zeit ohne Stellung in Paris ist, so rate ich Ihnen, ihn für etwa 2 Monate nach Strasbourg kommen zu lassen. Es war übrigens mit Ihnen und Herrn Arp ausgemacht, dass Honegger wieder kommen sollte, wenn es nötig wäre. Es ist dies jetzt der Fall. Schreiben Sie ihm deshalb sofort, dass er kommen soll, ich komme sonst wegen der Fertigstellung in grosse Verlegenheit.

Ich hoffe, dass Sie Ihren Heuschnupfen losbekommen haben und grüsse Sie bestens.
Hochachtungsvoll

[ondertekend] Paul Horn

Enige tijd later, in de herfst van datzelfde jaar, schreef Van Doesburg op hoge poten een brief aan Paul Horn. In Nelly van Moorsels herinnering is Van Doesburg zelfs uit boosheid uit Straatsburg vertrokken en moest Horn hem enkele dagen later smeken om terug te keren.²⁵

Deze brief werpt licht op de onderlinge taakverdeling tussen Arp, Taeuber en Van Doesburg. Volgens Van Doesburg was afgesproken dat iedere kunstenaar voor de hem of haar toebedeelde ruimtes alles zou ontwerpen, ook de details als ventilatie, verlichting en de plaatsing van bijvoorbeeld de klokken. In de praktijk kwam het er op neer dat Van Doesburg zelf veel van die terugkerende zaken vormgaf: dat varieerde van de typografie van de bewegwijzering, de asbakken en de verlichtingselementen tot het meubilair. Van Doesburg legde er tegenover Horn veel nadruk op dat de Aubette een voorbeeld zou moeten zijn van een volledig nieuwe interieur-architectuur. Hoezeer Van Doesburg zich druk maakte om zijn imago als avantgardist blijkt uit de passage *Ich habe in die moderne Bewegung eine zu verantwortliche Stelle*

Van Doesburg refereert nog aan geplande ontwerpen voor *Boxen* (chambrettes), spiegels, tafels, fauteuils en kapstokken. Van al deze zaken zijn inderdaad ontwerpen bekend.²⁶

Nog geen maand na het versturen van deze brief blijkt hoe Van Doesburg toch zeer positief was over de kans van slagen van het project. Hij schreef aan de architect Cornelis van Eesteren op 5 november 1927: *mn groote zaal wordt werkelijk iets goeds. het is altijd nog*

²⁵ Bron: mémoires Nelly van Moorsel, 'Strasbourg et l'Aubette', archief WvM, geciteerd in Van Moorsel 2000: pp. 123-125.

²⁶ Daarbij is het aardig om te weten dat de tafels zijn opgekocht door restaurant Le Strissel in Straatsburg en daar nog steeds in gebruik zijn. Eén exemplaar staat in het Straatbrugse museum voor moderne kunst. Zie Blokhuis e.a. 2000: p. 436, cat.nr 803 Iu.

maar hard werken, doch de stad gaf weer over het millioen, zoodat het met het geld ook weer loopt.²⁷

Brief Van Doesburg aan Paul Horn, Straatsburg 10 oktober 1927

typoscript (doorslag)

Strasbourg 10/10-27

Sehr Geehrter Herr Horn!

Es darf Ihnen wohl kaum wundern, dasz mir, nachdem ich gestern die Abänderungen in meinen grossen Saal gesehen habe, die Lust an die Aubette weiter zu arbeiten vergangen ist. Ohne mich zu befragen sind in meine Komposition Löcher angebracht worden, welche das Ganze vollständig zerstören. Sowie ich für die Ventilation, die Beleuchtung u.s.w. eine Lösung gefunden habe, so werde es mir nicht schwer gefallen sein um, die technischen Forderungen entsprechend, auch das kinematisch-technische mit dem Ganzen organisch zu verbinden. Anstatt mit mir hierüber zu beraten sind jetzt Löcher gemacht worden, wie man sie in jeder beliebige Cinema findet.

Auch für die Uhre war in die neutrale Felder welche wir dieser Zwecke wegen, angebracht haben, genügend Platz gewesen. Es war doch ausgemacht, dasz wir, jeder für seine Räume, auch die Details zu bestimmen und beim Ausführung zu überwachen hätten. Soll es sich nicht bloz um eine vorübergehende Sache handeln, aber vielmehr um eine einheitliche Gestaltung um einen Stil, so ist willkürliche Abänderung natürlich gänzlich unmöglich!

Es war immer mein Bestreben, das Ganze, so wie es mir vorschwebte auch bis in jeder Detail zu Ende zu führen und stilgemäss zu gestalten. Die Aubette sollte meiner Ansicht nach das Beispiel sein einer lebendige und gänzlich neue Innenarchitektur und Décoration. Bei derartige Abänderungen, wie ich sie gestern gesehen habe, vergeht mir aber die Glaube es realisieren zu können. Ich habe in die moderne Bewegung eine zu verantwortliche Stelle, um mir durch Abänderungen dieser Art meine Kollegen gegenüber zu kompromittieren.

Für Boxen, Spiegel, Tische, Fauteuils und Porte-Manteaux hätte ich innerhalb diese Woche alle Pläne fertig machen wollen und es tut mir Leid, dasz diese Zwischenvorfall mir davon behindert hat.

Ich bin dermassen deprimiert dasz es mir unmöglich ist darauf zu concentrieren.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Ihr sehr Ergebener

Een brief van Arp aan Van Doesburg van januari 1928, laat zien hoe ze elkaar op de hoogte hielden van de vorderingen. Het lijkt hier alsof de openingsdatum oorspronkelijk half januari gepland was, maar wellicht heeft Arp zich in de maand vergist en is de brief pas in februari geschreven.

Arp schreef Van Doesburg overigens alweer vanuit een ander pension als afzendadres. In dat opzicht waren de kunstenaars niet erg honkvast. De briefkaart van Van Doesburg waaraan Arp refereert wordt wellicht bewaard in het archief van Arp.

Arps zinsnede: *deine synoptik ist bisher nirgends von menschlichen kotkugeln lewerknepflepipi artistischen schleimguirlanden befleckt worden* is moeilijk te vertalen, maar de strekking is duidelijk. Van Doesburgs ontwerp is nog niet verpest, dus hij moet nu snel komen om foto's te maken. *Lewerknepfle* is een traditioneel Elzasser gerecht.

²⁷ Brief in archief Van Eesteren, NAI, Rotterdam, geciteerd in Blokhuis e.a. 2000: p. 453.

Zoals blijkt uit deze brief heeft Van Doesburg de publiciteitscampagne op zich genomen. Wellicht stond hem daarbij de mislukking van de publiciteit bij de Stijl-architectuurtentoonstelling van 1923 bij de galerie van Léonce Rosenberg in Parijs nog helder voor ogen. Vooral het gebrek aan goede foto's was daar toen debet aan. Hij had zich daar toen nauwelijks mee bemoeid. Dit keer zijn in de plaatselijke kranten vele positieve berichten opgenomen. In dat opzicht was Van Doesburgs inspanning een succes. Hij was kort na de opening zelf ook zeer positief, zo blijkt uit een briefkaart aan de schrijfster Til Brugman van 26 februari 1928: *Aubette bovenmenselijk, aanvang einer neue kunstepoche!*²⁸

Nog gedurende enkele jaren na de opening verschenen geïllustreerde artikelen van Van Doesburg in verschillende architectuurtijdschriften. In de literatuur wordt zelfs wel gesproken van *La Chapelle Sixtine de l'art moderne* om het belang van het complex aan te geven.²⁹

Arps afsluitende opmerking in deze brief toont ook zijn plezier in het resultaat: *ick so lecker finde meinen saal.*

Brief Arp aan Van Doesburg, Straatsburg 6 januari 1928

typoscript op ongelinieerd blanco blad

2 ruelle des pelletiers
bei schulz-meder
strasbourg

6 1 28

lieber does und lieber petro.

im gleichen momentmal als ich meinen popo vor meiner schreibmaschine aufkatepetele um dir zu schreiben bekomme ich deine karte.

bis heute ist alles gut gegangen. deine synoptik ist bisher nirgends von menschlichen kotkugeln lewerknepflepipi artistischen schleimguirlanden befleckt worden da aber nächste woche die eröffnung ist und berge von stühlen in die säle geschleift werden so wäre es gut wenn du bald kommen würdest um photoaufnahmen zu machen. auch die aufsatzkampagne solltest du nun beginnen. - mein tanzsaal ist fertig und ist derselbe über alle vorstellung unterirdisch prächtig ausgefallen.

ick so lecker finde meinen saal.

in aller eile euer arp.

Na de opening van de Aubette half februari 1928, was Arp al snel weer naar Zürich vertrokken. Van Doesburg en Nelly van Moorsel bleven nog enige tijd in Straatsburg. De reden daarvoor was in eerste instantie dat Van Doesburg nog twee opdrachten had lopen in Straatsburg: de verbouwing van het appartement van André Horn en de verbouwing van de linoleumwinkel van de firma Meyer.

Tot andere concrete nieuwe opdrachten buiten Straatsburg heeft het tot Van Doesburgs frustratie niet geleid. Hij schreef daarover aan de architect en kunstcriticus Adolf Behne op 7 november 1928: *die aubette in strasbourg hat mir gelehrt, dass die zeit für eine 'gesamtgestaltung' nicht reif ist. wenn die aubette fertig war, bevor der eröffnung, war es wirklich gut und bedeutend als erste realisierung unserer seit jahren gepflegten aufgabe: des gesamtkunstwerks, aber sofort, als die inhaber sich auf das urteil des publikums (das sie natürlich kalt und ungemütlich fand) verliessen, wurde alles hineingetragen, was nicht hinein*

²⁸ De brief bevindt zich in het Jaffé-archief in het RKD te Den Haag. Geciteerd in Blokhuis e.a. 2000: p. 428.

²⁹ Georgel en De Lillers 1977/1979: p. 8.

gehört. das publikum kann seine 'braune' welt nicht verlassen und lehnt die neue 'weisse' welt hardnäckig ab. das publikum will in dreck leben und soll in dreck verrecken. mag der architekt für das publikum schaffen, der künstler schafft über das publikum hinaus und fordert neue verhältnisse, welche diametral den alten gewohnheiten gegenüberstehen, und deshalb enthält jedes kunstwerk eine zerstörende kraft, [...] die architektur ist ein irrweg, ebenso wie die angewandte kunst [...] ³⁰

In de eerste alinea noemt Arp een briefkaart van Van Doesburg, die zich wellicht in zijn archief bevindt. Een lastig te vertalen passage volgt: met de *beckenofen der lewenknepfle und des bibbeleskäses* is wellicht de Aubette bedoeld. De gebruikte termen zijn alle afkomstig uit de typisch Elzasser keuken: *beckenofen* is een eenvoudige stoofschotel, *leverknepfle* zijn kleine worstvormige koekjes gemaakt van lever, spek, ui, broodkruim en ei, die vaak met zuurkool worden gegeten en *bibeleskäse* is fromage blanc.³¹ Dat Arp met deze traditionele Elzasser gerechten de draak steekt is duidelijk.

Arp informeerde hoe lang Van Doesburg nog in Straatsburg wilde blijven. Hij noemt de stad in deze passage *der busen des minschterkäses*. Munsterkaas is nog steeds een van de typische streekgerechten. In zijn dagboek van april 1928 bromde Van Doesburg hierover: *slechts 'bretzels' en 'Minsterkäsz' interesseeren den elsasser*.

Zoals uit een brief van mei 1928 aan Van Doesburgs levenslange vriend Anthony Kok blijkt zouden ze nog enige maanden in Straatsburg blijven: *we zullen in juni nog in straatsburg zijn. ik leerde hier n.l. een neus arts kennen die mij in den maand juni behandelen wil, zoodat ik bij exceptie in den maand juni in de stad blijf en eerst in juli naar zee ga.*³²

Met de term *bretschellen* doelt Arp waarschijnlijk op de Bretzels, een typisch Elzasser broodsoort.

Het is niet duidelijk wat Arp met de *popo bonheurs* bedoelde. Het kan niet gaan om de groene schrootjes en de bloemenguirlandes, die kort na de opening in de danskelder werden aangebracht. Van Doesburg schreef daarover pas op 18 april in zijn dagboek: *Gisterenavond, zag ik in Arp's Caveau dancing op welke onteerende wijze de mededeelhebbers de heeren Heitz und Glück (gewezen kelner en stalknecht) zijn gartenlaubenstil (groene ongeschaafde latjes met kunstbloempjes en gekl. lichtjes) met Arp's prae-morphistische beschilderingen heeft trachten te vereenigen*.

Het zou ook kunnen dat Arp met de term *tunnel* de passage die onder de Aubette doorloopt bedoelde. In dat geval gaat het niet om de decoratie in de kelder, maar om iets wat in de passage zou zijn aangebracht. *Praemorphistisch* was het woord waarmee Arp zijn abstracte biomorphe vormen aanduidde.

Brief Arp aan Van Doesburg, Zürich 16 maart 1928

typoscript op ongelinieerd blanco blad

arbenzstrasse 10
zürich
16 3 18 [met potlood verbeterd in 28]

lieber does.

dein liebes kärtlein hab ich erhalten. warum schreibst du nichts bezüglich des beckenofens der lewenknepfle und des bibbeleskäses.

³⁰ Doig 1986: p. 197.

³¹ Met dank aan Hans van der Werf.

³² De briefwisseling met Kok is een zeer rijke bron van informatie over Van Doesburgs leven. Alied Ottevanger bereidt een uitgave van deze correspondentie voor, die in het RKD in Den Haag bewaard wordt.

ich komme gegen mitte der nächsten woche nach strassburg und freue mich euch wiederzusehen.
wie lange willst du noch am busen des minschterkäses träumen.
warum schickst du keine photos und warum schickt auch der photomann die versprochen abzüge nicht. ich hatte gestern eine wichtige besprechung leider konnte ich nichts von dir zeigen.
fresse mir nicht alle bretschtellen weg.
was macht die aubettenummer.
trinkst du viel kirschewasser.
ich finde es besser den popo bonheurs praemorphistisch zu gestal[t]en als noch weiter farbe in den tunnel anzubringen. sage bitte horn dass die fässer unbedingt aus der bar entfernt werden müssen sehr fern entfernt werden müssen.
grüsse die cervelatwirscht von mir.
ich grüsse euch herzlich euer arp.

Ook Sophie Taeuber liet nog van zich horen, kennelijk had Van Doesburg nogmaals zijn nood geklaagd over de aanpassingen die aan de Aubette gedaan werden om het het publiek naar de zin te maken.

Het adres dat ze gebruikte is het huis naast dat van François Arp, die immers in 1926 op nummer 5 in deze straat woonde.³³

Met de term *Ärger* bedoelde Taeuber waarschijnlijk Van Doesburgs ergernis over de aanpassingen in de Aubette. Het zou echter ook kunnen gaan om problemen met de inrichting van het appartement van André Horn, of met het Magasin Meyer, waar Taeuber en Van Doesburg beiden ontwerpen voor hebben gemaakt.

Sophie Taeuber was zoals gezegd docent aan de Zürichse kunstnijverheidopleiding, daarmee was ze wellicht zo druk aan het werk.

Briefkaart Sophie Taeuber Arp aan Van Doesburg en Van Moorsel, [Zürich 21 maart 1928]

prentbriefkaart met afbeelding station Zürich; opschrift *Zürich-Enge, Neuer Bahnhof*
poststempel *Zürich 21 3 28*

Monsieur et Madame
Van Doesburg
Strasbourg
3 Rue des Francs Bourgeois

Lieber Doesbourgs. Es tut mir sehr leid, dass sie noch so viel Ärger haben. Hans wollte schon vor einer Woche nach Strasbourg kommen aber er liest heute Abend im Lit. Club seine Gedichten und kann deshalb erst morgen (tonnerstag) abreisen. Ich bin [?] krank gewesen und habe noch viel zu arbeiten. Viele [?] Grüsse
S.A. Arp Taeuber [moeilijk leesbaar]

Die zomer kregen de Van Doesburgs nog een vakantiekaartje van de Arps uit Ascona, mede ondertekend door Bart en Ina de Ligt. De pacifistische dominee De Ligt was een van Van Doesburgs langdurigste contacten vanuit Nederland.

³³ Rue des Francs Bourgeois 3 is tegenwoordig, in 2004, het adres van bioscoop l'Odysee.

De datering van dit kaartje is niet helemaal duidelijk leesbaar. Het zou 1925 of 1928 kunnen zijn. Aanwijzingen voor het dateren in 1928 zijn de signatuur van Sophie: *S.A. Arp Taeuber*, die zij in deze jaren vaker gebruikte, en het adres dat Arp in Zürich opgaf (zie ook Arps brief van 16 maart 1928).

Arp verwijst naar Mahatma Gandhi. Deze was in de jaren twintig al vrij veel in het nieuws, hoewel hij pas in de jaren '30 en '40 zijn grootste bekendheid kreeg.

Briefkaart Arp, Taeuber Arp en echtpaar De Ligt aan Van Doesburg en Van Moorsel, Ascona 26 augustus 1928 [?]

manuscript in drie verschillende handschriften en typoscript op foto-ansicht met afbeelding Arp in zwembroek op het strand; poststempel 26 VIII 28[?]

[op beeldzijde (getypt):] der dadaistische mahatma gandhi bettelt zum wohle der dadaisten am strande von ascona ARP

[adreszijde:

in pen:]

ARP

Eindelijk is god mensch geworden: wij hebben hier Arp getroffen!

Hart. gr. Van Ina & B

we rekenen ook op jullie volgend jaar in Ascona

Ina

Es hat mir leid getan Sie nicht mehr zu treffen hoffentlich bald auf wiedersehen

Ihre S.A. Arp Taeuber

[getypt:]

Arp Zürich Arbenzstrasse 10

Als laatste in de chronologie komt een brief van André Horn aan Van Doesburg. Het is niet bekend of Horn zich aan zijn belofte heeft gehouden om foto's van het appartement op te sturen. Deze zijn helaas niet aanwezig in het Van Doesburg-archief.

Brief André Horn aan Van Doesburg, Straatsburg 6 december 1928

[manuscript op briefpapier met voorgedrukte tekst:]

Grand Hôtel Hannong

Strasbourg, le 6. XII. 28

Cher monsieur,

Ne m'en voulez pas si je n'ai encore répondu à votre aimable lettre. Le photographe en question s'est présenté chez moi, mais à mon regret j'étais obligé de lui signaler, que les travaux n'étaient pas encore achevés. Parmi ces travaux il y a tellement de petits détails que je n'arrive pas à bout, malgré que j'occupe pour moi tout seul deux menuisiers sans compter les autres artisans. Je serai prêt[?] pour la fin du mois et comme je ferai faire photographier l'une et l'autre pièce, je me ferai un plaisir de vous adresser[?] une épreuve.

J'espère qu'à part cela vous allez toujours bien, mon frère Paul se joint à moi et nous vous saluons bien cordialement.

[ondertekend]

André Horn

Van Doesburg, Van Moorsel, Arp en Taeuber behoorden allen tot de internationale kring van avantgardisten in het interbellum. Een moderne levenshouding was voor deze kunstenaars minstens zo belangrijk als de stijl van hun werken. Zij vonden het van grote betekenis om kunst en leven te integreren. Een ideaal was het Gesamtkunstwerk, waarbij verschillende kunsten samen zouden smelten tot één resultaat. Arp en Taeuber maakten al vanaf 1918 duocollages, waarbij ieders bijdrage bewust in het midden werd gelaten. Van Doesburg daarentegen, was gewoonlijk juist erg alert op vermelding van zijn naam als maker. Hij heeft dan ook in de door hem gepubliceerde artikelen over de Aubette veel van de eer opgeëist. Maar wat deze vier mensen met name bond was hun moeiteloze combinatie van het maken van abstracte kunst en hun interesse in dada. Van Doesburg koos voor zijn dada-activiteiten de schuilnamen Bonset en Camini, Van Moorsel noemde zich Pétro van Doesburg; Arp en Taeuber deden het zonder pseudoniem.

Ook Sophie Taeuber en Nelly van Moorsel zullen op goede voet met elkaar hebben gestaan, anders was het plan van een gezamenlijk te bouwen huis nooit zo ver uitgewerkt. Er is in ieder geval een gedeelde interesse in muziek geweest. Nelly was pianiste en deed veel aan dans, en Sophie was naast haar activiteiten als schilder, in de kunstnijverheid en als docent, ook als danseres actief. Sophie Taeuber en Theo van Doesburg maakten daarnaast geometrisch abstract werk dat in vele opzichten vergelijkbaar was. Van Doesburg publiceerde bovendien vanaf 1922 regelmatig gedichten van Arp in zijn tijdschriften Mécano en De Stijl.

Voor Van Doesburg was 1926 een relatief slecht jaar omdat hij weinig verkocht en geen opdrachten verkreeg. Wel heeft hij enige tentoonstellingen gehouden en vrij veel artikelen gepubliceerd, maar wat inkomsten betreft was het geen vetpot. Reden te meer om het aanbod van Sophie Taeuber en Hans Arp om aan de Aubette mee te werken met beide handen aan te grijpen. Het paste bovendien in Van Doesburgs streven om eindelijk een concreet architectuurproject te realiseren. Dat was enerzijds van belang voor zijn imago als belangrijke figuur in de avant-garde. Anderzijds heeft hij ongetwijfeld gehoopt dat een grootschalig werk als de Aubette een hefboom zou zijn om meer opdrachten te verkrijgen. De ligging van Straatsburg op de grens van Frankrijk en Duitsland, de landen waar Van Doesburg halverwege de jaren twintig het meest actief was, was daarom zeker geen belemmering. Een zeer belangrijke reden om mee te werken was bovendien de kans om een omgeving te scheppen waarin de schilderkunst en de architectuur samen de ruimte zouden bepalen. Het vooruitzicht om samen te werken met gelijkgestemden als Arp en Taeuber was ook nog eens zeer aantrekkelijk.

Het lijkt er echter op dat de samenwerking aan de Aubette beide echtparen de ogen geopend heeft voor elkaars tekortkomingen. Het plan om werkelijk naaste burens te worden is uiteindelijk niet gerealiseerd. De vriendschap is wel gebleven. Ze bleven professioneel en persoonlijk verwante zielen. Van Doesburg logeerde bovendien kort voor zijn dood nog enige tijd bij de Arps. En Nelly van Moorsel heeft haar verdere leven, ook na Van Doesburgs overlijden in 1931, veel en hartelijk contact met de Arps gehouden.

Belangrijkste bronnen:

Casè, Pierre e.a.. Arp e l'Avanguardia. [tent. cat.] Milaan: Museo del Permanente, 1998.

Blokhuis, Marleen, Ingrid Goovaerts en Natalie Kamphuys. Theo van Doesburg Oeuvrecatalogus. Utrecht 2000: pp. 426-478.

Dagboek Van Doesburg 1928-1930, Van Doesburg-archief doss. 12, RKD, Den Haag.

Doig, Allan. Theo van Doesburg. Painting into architecture, theory into practice. [uitgebr. handelseditie van diss. 1981] Cambridge, 1986: m.n. pp. 174-198.

Ewig, Isabelle en Evert van Straaten. L'Aubette. Cahier de prescriptions en vue de la réhabilitation de l'aile est, dans son état 1928. Straatsburg 2003.

- Georgel, P. en Edmée de Lillers. Theo van Doesburg: projets pour l'Aubette. [tent. cat.] Parijs: Centre Pompidou, 1977 / Straatsburg, 1979.
- Grossmann, Elisabeth en Nadine Lehni. Sophie Taeuber-Arp. Die Raumgestaltung der 'Aubette' in Strasbourg. [tent. cat.] Zürich: Haus für konstruktive und konkrete Kunst, 1995.
- Hancock, Jane en Stefanie Poley (red.), Hans Arp 1886-1966. [tent. cat.] Stuttgart: Württemberger Kunstverein, Strasbourg: Musée d'Art Moderne, Paris: Musée d'art Moderne de la Ville e.a.p., 1986-88.
- Hubert, Renée Riese. 'Sophie Taeuber and Hans Arp: a community of two'. Art Journal vol. 52 (winter 1993) nr. 4: pp. 25-32.
- Moorsel, Wies van. 'De doorsnee is mij niet genoeg.' Nelly van Doesburg 1899-1975. Nijmegen, 2000: pp. 122-125.
- Staber, Margit. Sophie Taeuber-Arp. Lausanne 1970.
- Straaten, E. van (red.). Theo van Doesburg 1883-1931; een documentaire op basis van materiaal uit de schenking Van Moorsel. Den Haag, 1983.
- Straaten, E. van. Theo van Doesburg. Schilder en architect. Den Haag, 1988: pp. 196-219.
- Tuijn, M.I. Mon cher ami ... Lieber Does Theo van Doesburg en de praktijk van de internationale avant-garde. [ongepubl. diss.] Amsterdam, 2003.
- Ven, R.E.P. van der (red.). Theo van Doesburg: aspects méconnus de l'Aubette. [tent. cat.] Straatsburg: Palais Rohan, Galerie Alsacienne, 1989.
- White, M. Theo van Doesburg, 1924-1931. Towards Concrete Art. [ongepubl. diss.] Essex, 1997.